

М. Небава, канд. екон. наук, проф.,
А. Шиян, канд. техн. наук

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ РИЗИКІВ ПРИ ВПРОВАДЖЕННІ ДРУГОГО РІВНЯ ПЕНСІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

В статті побудовано та проаналізовано теоретичну модель системного аналізу інституційних загроз впровадженню другого рівня пенсійної реформи в Україні.

The article was built and analyzed a theoretical model systematic analysis of institutional challenges implementing the second level of pension reform in Ukraine.

Сучасна система пенсійного забезпечення населення України має великі і складні проблеми, що спричинені низькою ефективністю господарювання, низьким рівнем заробітної плати, високою інфляцією, зокрема, на початку економічних реформ. Вони проявилися у різкому зменшенні реальної ваги пенсій, у невідповідності розміру пенсії людини за віком її трудовому внеску протягом періоду працездатності, зубожінні більшої частини людей пенсійного віку. Криза платежів і складний фінансовий стан підприємств зумовили несвоєчасну і неадекватну виплату внесків на пенсійне забезпечення, а також зростання заборгованості з виплати пенсій населенню. Високий пенсійний збір і маленькі пенсії (зокрема для тих людей, які мали високу заробітну плату) змушують підприємства і фізичних осіб до переходу в тіньовий сектор економіки, де вони не сплачують ні пенсійних внесків, ні податку на прибуток [1, 2].

Сьогодні спостерігаються значне навантаження на працюючу частину населення і бюджет країни, недостатні обсяги страхових внесків для пенсійного забезпечення, низький рівень пенсій; мають місце значні розбіжності та пільги у пенсійному забезпеченні окремих категорій працівників, що не завжди соціально виправдано [3].

В Україні ще не створені надійні фінансові механізми, які дають можливість працівникам заощаджувати кошти на старість. На початку економічних реформ мільйони українців втратили вкладені у банки грошові кошти, які вони накопичували протягом всього життя; багато також осіб, що інвестували частину своїх доходів у приватні пенсійні фонди, а потім понесли збитки внаслідок банкрутства цих установ. Більшість громадян не довіряє банкам й іншим фінансовим установам через високий ризик втрати заощаджень [4].

Природно, питання фінансової стабільності таких недержавних фондів ще залишаються актуальними, але разом з тим нікчемність нинішнього пенсійного забезпечення все одно буде підштовхувати до пошуку можливих альтернативних шляхів.

Впровадження другого рівня пенсійної реформи в Україні законодавче вимагає становлення та стабільного розвитку недержавних фінансових установ – пенсійних фондів, яких сьогодні в Україні налічується 93 та в яких мало б місце накопичення коштів вкладників для отримання ними додаткових пенсійних виплат. Однак, планове запровадження другого рівня пенсійної реформи з початку 2009 року може бути відкладене, адже через недовіру до фінансових установ державних чи недержавних, дуже слабо відбувається наповнення у них фінансових ресурсів. Водночас, характерними особливостями таких фінансових установ взагалі, як показує досвід розвинутих країн та країн з транзитивною економікою є те, що вони:

- ✓ можуть накопичувати на рахунках вкладників досить великі суми коштів;
- ✓ вкладники довгий час утримують ці кошти, не знімаючи їх з рахунків;
- ✓ вкладники не вимагають "великих відсотків": відсотки мають покривати, як правило, лише рівень інфляції;
- ✓ недоліки в роботі таких фінансових установ здатні призвести до значного соціального напруження в країні;

✓ провали в цій фінансовій сфері здатні призвести до значних руйнувань фінансової системи всієї країни;

✓ політичні наслідки від неадекватної роботи зазначених фінансових установ будуть мати дуже великий негативний вплив на міжнародний імідж України та міжнародну репутацію її фінансових установ.

Отже, питання стабільності таких фінансових установ як накопичувальні недержавні пенсійні фонди складає собою елемент стабільності всієї фінансової системи та фінансової безпеки України.

Суть функціонування недержавної пенсійної системи полягає у наступному:

- ✓ вкладники сплачують певні пенсійні внески;
- ✓ ці внески накопичуються до моменту настання пенсійних підстав;
- ✓ пенсійні внески інвестуються, а отримані прибутки додаються до суми внесків;
- ✓ з настанням пенсійних підстав учасник починає отримувати пенсію.

Недержавна пенсійна система відіграє надзвичайно важливу роль у пенсійному забезпеченні населення. Якою б вона не була – обов'язковою чи добровільною – вона є безпечним, а у більшості випадків й пільговим, засобом забезпечити собі після виходу на пенсію вищий життєвий рівень, ніж той, що спроможна забезпечити лише солідарна система. Інша, не менш важлива функція недержавної пенсійної системи, полягає в тому, що вона є джерелом довготермінових інвестицій, необхідних для економічного розвитку країни. У таких країнах, як Великобританія, Нідерланди і Швейцарія, обсяг інвестицій з недержавної пенсійної системи перевищує половину ВВП [5].

У світовій практиці найпоширенішою організаційною формою недержавного пенсійного забезпечення є недержавні пенсійні фонди [6].

Зрозуміло, дієве виконання недержавними пенсійними фондами зазначених функцій можливе за належного регулювання недержавного пенсійного забезпечення, інакше в їхній роботі неминуче почнуться фінансові негаразди, які призведуть не лише до втрати вкладниками своїх заощаджень, а й до дестабілізації фондового ринку. Ряд сумних прикладів з досвіду Чеської республіки, Росії та інших східноєвропейських країн показують, що може трапитися, якщо законодавцям бракує досвіду, влади чи інформованості, або якщо їх підкупають керівники пенсійних фондів для отримання неявного дозволу на використання коштів вкладників для особистого збагачення.

Впливу суспільних інститутів на економічні процеси присвячена книга Acemoglu, D., Robinson, J. A. [7]. В ній вперше вдалося побудувати математичні моделі, які здатні описати суспільний устрій (на прикладі диктатури та демократії) та вплив на нього економічних інститутів. Зокрема, виявлено, що різке загострення економічної ситуації (наприклад, внаслідок неврожаю – автори розглядали Південну Америку як приклад) призводить до революційних виступів класів, які є "економічно обділеними". Зокрема, як фактор, який призводить до суттєвого погіршення економічного стану широких верств на-

селення цілком може виступити фінансова неспроможність недержавних пенсійних фондів.

Стаття Shleifer A., Vishny R.W. [8] започаткувала напрям моделювання економічних ефектів існування такого соціально-економічного інституту, як корупція. В ній побудовано базові підходи до моделювання впливу різних факторів на характеристики корупції, зокрема, інтересів різних економічних агентів.

Acemoglu D. та Verdier T. [9] проаналізувавши вплив об'єктивної необхідності витратити суспільні кошти на боротьбу із корупцією, прийшли до висновку, що з метою максимізації ВВП є економічно вигідним допустити "певний рівень" корупції. Отже, урахування наявності інституту корупції може приводити до вельми специфічних станів економіки.

Sonin K. довів [10], що в умовах становлення економік перехідного типу, коли права власності ще не є повністю захищеними, "багаті" зацікавлені в тому, щоб права власності були захищені якомога менше. Наявність такої обставини призводить до того, що законодавча база та її застосування при впровадженні пенсійної реформи буде явно недостатня для того, щоб звести економічні ризики до мінімуму.

Таким чином, саме інституційні ефекти, на нашу думку, можуть відіграти переважну роль при аналізі економічних ризиків, які наявні в Україні та супроводжують процес впровадження пенсійної реформи, зокрема її другого етапу.

Методологічні та прикладні питання багатопланових проблем пенсійного забезпечення завжди були предметом наукових досліджень української економічної школи. Значний внесок в дослідження цих проблем внесли І. Басанцов, С. Березіна, І. Бондар, С. Брильов, Б. Зайчук, Е. Лібанова, Б. Надточій, С. Тютюнникова, О. Хмелевська, В. Яценко та ін.

Вагомий внесок у розробку проблем реформування пенсійних систем у державах "загального добробуту" та з перехідною економікою здійснили залордонні вчені В. Баскаков, М. Віннер, Р. Вон, Т. Малєва, В. Роїк, А. Солов'йов, Є. Чейре, Л. Якобсон та ін.

Із наведеного вище випливає об'єктивна потреба у проведенні системного аналізу загроз для функціонування недержавних пенсійних фінансових структур України із урахуванням внутрішніх умов економічного, політичного та соціального характеру, і, передовсім, інституційного характеру.

Як було зазначено вище, існує багато різноманітних чинників, які безпосередньо впливають на функціонування недержавних пенсійних фондів. Отже, вже сама постановка питання несе у собі явні ознаки попереднього бачення системного аналізу.

По-перше, питання щодо системи загроз недержавним пенсійним інститутам перенесено у сферу фінансової економічної безпеки внаслідок виявлення їх важливої соціально-економічної ролі, включаючи питання політичної стабільності всередині України та іміджу держави на зовнішньополітичній арені.

По-друге, вже на рівні постановки задачі розкрита необхідність зв'язування зв'язків між багатьма сферами функціонування економічних, соціальних та політичних інститутів держави.

Таким чином, в статті побудовано та проаналізовано теоретичну модель для аналізу інституційних загроз впровадженню пенсійної реформи в Україні. Математичне моделювання описаної теоретичної моделі буде проведено в окремій роботі.

Аналіз соціально-економічних загроз функціонуванню недержавних пенсійних фондів. Як методологічну основу дослідження виберемо підхід [11,12], оснований на вивченні інтересів учасників соціально-економічного процесу функціонування недержавних пенсійних фондів.

Головна відмінна особливість системного аналізу – це включення в розгляд як системи цілей суб'єкту управління (що вже було зроблено вище), так і системи цілей об'єктів, які вивчаються [13].

Неважко помітити, що найбільш ефективні загрози адекватному функціонуванню довільної соціально-економічної системи мають місце у тому випадку, коли здійснюється самоорганізація окремих людей і інфраструктур у єдину систему, яка і здійснює практичну діяльність, що супроводжується появою даних загроз [11-13].

Самоорганізація має місце у тому випадку, коли співпадають цілі тих окремих людей, які мають силу впливу на соціально-економічні структури. Якщо ми отримаємо таке "співпадіння цілей", то питання про об'єднання складових у єдину структуру – єдиний соціально-економічний інститут – це буде тільки питання часу. Управління ж таким інститутом (новою – формальною і неформальною спільнотою людей) буде здійснюватися за допомогою управління їхнім мотиваційним полем [13].

Розглянемо, на основі описаного вище методу, ті компоненти цілей людей, що приймають рішення, співпадіння яких може становити загрозу ефективному функціонуванню інституту недержавних пенсійних фондів.

Передовсім підкреслимо, що вся сукупність загроз для недержавних пенсійних фондів полягає в неперенесенні кредиту тими суб'єктами економічної діяльності, яким їх видали. І коли ми знайдемо те коло осіб, яке зацікавлено в такому неперенесенні – тоді ми отримаємо опис всієї шуканої системи загроз.

Отож, хто саме може бути зацікавлений в неперенесенні кредиту?

По-перше, це вищий менеджмент тих суб'єктів підприємницької діяльності, які його взяли. Їх інтерес може полягати в тому, щоб, через "підставні" фірми, "перекачати" отримані кошти до власної кишені. Владу та ресурси для цього вони цілком можуть мати.

По-друге, зацікавленими особами можуть бути окремі працівники недержавних пенсійних фондів. Наприклад, вони будуть зацікавлені в тому, щоб кошти були "розподілені" – бо саме по цьому буде оцінюватися їх робота. Ця мотивація – найбільш природна для чиновника, однак чиновник може мати й іншу мотивацію: отримати, наприклад, "відкат",

По-третє, всі сили, які зацікавлені в наявності слабого центру: це, перш за все, регіональні та галузеві кланові структури.

По-четверте, це сили, які зацікавлені в політичній нестабільності в Україні. Перш за все – це можуть бути опозиційні політичні партії. Нарешті, в ряді випадків це може бути навіть ті політичні сили, які сьогодні знаходяться при владі: стратегічно криза пенсійного забезпечення може ними бути використана для наступного "повернення до влади" на хвилі соціального невдоволення.

По-п'яте, це можуть бути сили, які зацікавлені в економічному послабленні країни. І тут "гравцями" можуть виступити навіть порівняно невеликі окремі фірми із розвинутих країн: порівняно невеликий Державний бюджет України не зможе акумулювати досить значні кошти на протидію такому "нападу". А іноземні фірми можуть мати специфічний інтерес, враховуючи досить високий рівень освіти та кваліфікації української робочої сили.

По-шосте, це кримінальні структури.

Опис функціонування каналу інституційної загрози для пенсійної реформи. Розглянемо опис типового сценарію, в якому проявляються всі зазначені вище загрози для функціонування недержавних пенсійних фондів. Корупційні ефекти будуть розглянуті в окремій статті, тому тут зосередимося на ситуації "чесний службовець пенсійного фонду – фірма з недобросовісною репутацією". Як вже було зазначено вище, пенсійні фонди будуть надавати кредити тільки: довготе-

рмінові та на розвиток економіки України. Розіб'ємо даний процес на декілька етапів.

Етап 1. Підготовка до заявки на кредит від пенсійного фонду. В процесі реалізації цього етапу існує задача підготовки необхідного пакету документів, передовсім, обґрунтувань "стратегічної перспективи" в межах національної економіки.

Спосіб рішення: запрошується спеціально зібрана команда "білих комірців". Можна випусників вищих навчальних закладів, – так як на цьому етапі потрібно лише підготувати папери – відповідні документи. Головна увага буде приділена підготовці "ефективного" бізнес-плану". Особлива увага може зосереджуватися на купівлі "закордонних технологій". Можуть бути задіяні "українські філії" (наприклад – із оф-шорів) фірм-заявників.

Потрібні ресурси можуть бути незначні, включаючи і витрати на ПР-акції. Можливий вихід на рівень політичного лобювання на регіональному рівні, як це має місце в Росії [14].

Рівень ризику: можливість розпізнати наміри заявника невелика, особливо з урахуванням наявного законодавства та коректної підготовки пакету документів командою "білих комірців".

Етап 2. Процедура отримання кредиту. На цьому етапі важливо отримати кредит. Окрім команди "білих комірців" для вирішення даної задачі підключаються інші команди, які проводять ПР-акції, психологічний тиск, знаходять різноманітні підходи до впливових осіб у структурах пенсійних фондів тощо. На цьому етапі також, у разі необхідності, формуються вітчизняні та закордонні "фірми-партнери", які будуть поставляти необхідні технології, комплектуючі тощо. Формується пакет інформаційних та рекламних матеріалів.

Потрібні ресурси: можуть бути відносно невеликі, порядку 10-30 % від вартості кредиту.

Рівень ризику може бути вищий, особливо за ситуації наявності "підставних" фірм. Однак вимагається досить великих ресурсів від служб протидії, що робить масові заходи протидії нездійсненними (можуть бути тільки вибіркові, які практично не зменшують ризику).

Етап 3. Володіння та розпорядження кредитом протягом половини – 3/4 терміну (тобто до початку його повернення). Протягом цього етапу існує можливість схову отриманого кредиту. Цей процес здійснюється через команду "довірених осіб". Можливо, буде використана частина команди "білих комірців". Основна ж частина "білих комірців" готує звіти, здійснює окремі проекти (в межах відпущених керівництвом фірми ресурсів) тощо, тобто створюється імітація діяльності.

Потрібні ресурси: ймовірно, до 50 % кредиту, в залежності від способу приховання коштів. При цьому рівень ризику аж до моменту виплати основної частини кредиту залишається все ж достатньо високим. Протидія вимагає високої кваліфікації аналітиків спецслужб та достатньо високого обсягу ресурсів.

Етап 4. Неповорнення кредиту і загроза банкрутству. На цьому етапі відбуватиметься процес якнайшвидшої легітимізації виходу власників фірми "із справи" і забезпечення їх власної безпеки. Прийняття рішень закладається вже на всіх попередніх етапах, в бізнес-плані та в підготовленому для отримання кредиту пакету документації (наприклад, як форс-мажорні обставини тощо). Закладається на 3 етапи, наприклад, як банкрутство фірм-посередників, в "неоптимальні" менеджерські рішення (супроводжується звільненням ряду топ-менеджерів та "перетасуванням" управлінського складу), неправильна оцінка кон'юнктури ринку, тощо. Все це робить команда "білих комірців" та "команда довірених осіб". Рівень ризику: ризик розпізнатися по факту його настання.

Розглядаючи напрями протидії виявленим ризикам, перш за все відмітимо, що за результатами проведеного

вище аналізу виявляється ще одна група осіб, яка може проявити свою "зацікавленість", що в кінцевому випадку буде гальмувати подальший процес реформування пенсійної реформи України: це соціальна група випусників економічних та юридичних навчальних закладів, які складають еліту українського менеджменту, фінансів, права, аудиту, економіки, аналітики тощо. Таким чином, виявлено можливість формування нового напрямку загрози фінансовій безпеці держави: можливість різкого посилення масової "перекачки" молоді еліти країни в економічні інститути кримінального характеру, які становитимуть пряму загрозу національній безпеці.

Аналізуючи сутність описаних етапів видно, що саме початок 4 етапу є ключовим для прийняття "негативного" рішення для особи, яка взяла кредит у пенсійному фонді. Тільки на цьому етапі досягається "точка необоротності": на більш ранніх етапах особа (чи група осіб) цілком можуть змінити своє рішення та розпочати добросовісну працю направлену на ефективний розвиток економіки країни.

Таким чином, існує гостра потреба протягом найближчих 5-ти років від того, щоб створити такі умови, коли функціонування інституту руйнування пенсійної системи стане економічно не вигідним для осіб, які беруть кредити у пенсійних фондах. Для цього, як видно із описаного вище "типового сценарію", потрібно створити цілу систему взаємопов'язаних суспільних, економічних та державних інститутів.

Як видно із проведеного дослідження, у сфері управління ефективністю функціонування недержавних пенсійних фондів сплітаються воедино інтереси та цілі досить великої кількості економічних суб'єктів, які контролюють досить потужні соціально-економічні структури як внутрішні, так і зарубіжні. Такі структури можуть мати в своєму розпорядженні досить великі ресурси економічного, інформаційного та владного характеру.

Всі ці сили можуть бути зацікавлені в стимулюванні неефективного функціонування діяльності недержавних пенсійних фондів, і тому має місце системна, інституційна загроза фінансовій системі України та економіки в цілому.

1. Небава М.І. Проблеми системи пенсійного забезпечення України та її реформування//Теорії мікро-макроекономіки. Збірник наукових праць професорсько-викладацького складу і аспірантів. Академія муніципального управління. Випуск 4. – Київ. – 2000. – С. 22-26.
2. Небава Н.І. Проблеми переходу від солідарної до накопительної системи пенсійного забезпечення в Україні // Духовное возрождение: сборник научных и научно-прикладных трудов. Випуск X1 и X11:начало.- Белгород, БелГТАСМ,2002. – С.225-246.
3. Бухгалтерия. Спецвыпуск. Пенсия: от взносов до выплат. – №15, 14 апреля 2008 года. – 82 с.
4. Небава М.І. Фінансові аспекти регулювання недержавного пенсійного забезпечення в Україні // Розвиток фінансово-кредитної системи України в умовах ринкових трансформацій: Збірник матеріалів першої Всеукраїнської науково-практичної конференції вчених, викладачів та практичних працівників, 26-27 лютого 2003 р. – Вінниця: Універсум, ЛандоЛТд, 2003. – С.23-26.
5. Небава М.І. Тенденції трансформації національних систем пенсійного забезпечення в Європейських країнах з перехідною економікою // Вісник. Економіка. ВПЦ "Київський університет", 2003 – С.40-42.
6. Небава М.І., Небава І.М. Недержавні пенсійні фонди як організаційна форма недержавного пенсійного забезпечення // Розвиток фінансово-кредитної системи України в умовах ринкових трансформацій: Збірник матеріалів першої Всеукраїнської науково-практичної конференції вчених, викладачів та практичних працівників, 26-27 лютого 2003 р. – Вінниця:"Універсум"-ЛандоЛТд, 2003. – С.47-48.
7. Acemoglu, D., Robinson, J. A., Economic Origins of Dictatorship and Democracy. -Cambridge. – Cambridge University Press, Cambridge. – 2006. – 416 p.
8. Shleifer A., Vishny R.W. Corruption // Quarterly Journal of Economics. – 1993. – V.108(3). – P.599-618.
9. Acemoglu D., Verdier T. The Choice Between Market Failures and Corruption // American Economic Review Papers and Proceedings. – 2000. – V.90 – P. 194-211.
10. Sonin, K. Why the Rich May Favor Poor Protection of Property Rights // Journal of Comparative Economics. – 2003. – V.31 (4). – P.715-732.
11. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология. – М.: ИНТЕГ, 2007. – 668 с.
12. Новиков Д.А. Теория управления организационными системами. – М.: Физмат лит, 2007. – 584 с.
13. Курносов Ю.В., Конотопов П.Ю. Аналитика: методология, технология и организация информационно-аналитической работы. – М.: Русаки, 2004. – 512 с.
14. Журавская Е., Сонин К. Экономика и политика российских банкротств // Вопросы экономики. – 2004. – №4. – С.118-135.